

**СІЛЬСЬКІ ДОМОГОСПОДАРСТВА:
ДОХОДИ І ТРУДОВА МОТИВАЦІЯ**

Макаренко П.М., д.е.н., професор, член-кореспондент НААН України

Полтавська державна аграрна академія;

Макаренко Ю.П., д.е.н., доцент

Дніпропетровський національний університет ім. О.Гончара

Викладені основні результати дослідження впливу основних чинників на зростання сукупних доходів сільських домогосподарств. Встановлено що тенденція зростання товарності; сільських домогосподарств і доходів від їх ведення взаємозв'язані, а освіта і кваліфікація працівника та соціально економічні умови в яких він знаходиться спонукають до вибору трудової мотивації. Підтверджується стійкість тенденції щодо зниження частки домогосподарств за розміром загального доходу на одну особу, нижчим за прожитковий мінімум.

The main results of the study the main factors of influence on the growth of total income of rural households. It was established that the growth trend of marketability; rural households and income from their management are interrelated, and education and training of employees, social and economic environment in which it is to motivate the choice of motivation. Confirmed resistance trends to reduce the proportion of households by total income per person below the subsistence level.

Постановка проблеми. На сьогодні сільські домогосподарства стали хоча і не домінуючим, але провідним сектором сільського господарства. Вони виробляють понад 58 % валової продукції галузі та вносять істотний вклад у вирішення проблеми продовольчого забезпечення населення України. Більша частина виробленої продукції використовується на власне споживання і лише нестача грошей змушує селян реалізувати її на ринку. Вироблена продукція в своїх господарствах це джерело задоволення частини потреб власника сільського домогосподарства і членів його сім'ї. Тому оцінити місце, роль і значення доходів від власного господарства та охарактеризувати рівень життя і добробут сільських жителів є досить актуальною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням формування та оцінки доходів від ведення особистого господарства у складі сукупних ресурсів сільських домогосподарств присвячують свої наукові роботи багато вчених-економістів, зокрема О. Бітгер, М. Дубініна, Л. Мельник, О. Онищенко, О. Шебаніна, І. Єлісеєва, О. Богуцький, В. Юрчишин та багато інших науковців. Результати досліджень зазначених науковців відображають широкий спектр даної проблеми, але на нашу думку фактор розвитку ринкових процесів має вносити зміни в тенденції які склались відносно сучасного аспекту розвитку господарств населення та їх сукупних ресурсів.

Постановка завдання. Оцінити місце особистого селянського господарства в структурі доходів та матеріальному добробуті сільської родини, роль трудових мотивів у розвитку домашнього господарства, динаміку співвідношення середніх розмірів заробітної плати та прожиткового мінімуму для працівників сільського господарства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Величина доходу насе-

лення - одна із найважливіших характеристик рівня його життя. Як зазначається в літературі «під доходом розуміється максимальна кількість засобів, які індивід може витратити протягом даного тижня при умові, що капітальна вартість майбутніх надходжень у грошовому виразі залишається на попередньому рівні» [1, с.98].

Доходи населення показують, який обсяг матеріальних і інших благ надходить в розпорядження сім'ї (домогосподарства) в результаті розподілу та перерозподілу валового національного продукту.

Вони складаються із суми грошових та натуральних (у грошовій оцінці) надходжень: заробітної плати, доходів від підприємницької діяльності і самозайнятості, доходів від власності, соціальної допомоги, пільг та інших поточних трансфертів, вартості проданої та спожитої продукції з особистого підсобного господарства (за мінусом матеріальних витрат на її виробництво) в порядку самозаготівель.

Якщо до загальних доходів додаються використані заощадження, приріст в обстежуваному періоді позик, кредитів, взятих і повернутих домогосподарству боргів, то це показник сукупних ресурсів, якими розпоряджається домогосподарство.

На сьогодні оцінку сукупних ресурсів, які отримують сільські домогосподарства у вигляді грошових та натуральних (у грошовій оцінці) доходів, здійснює Державна служба статистики України через вибіркові обстеження умов життя населення. Так, розподіл сільських домогосподарств за самооцінкою рівня власних доходів протягом 2010 р. показав, що для 45,1% із них було достатньо доходів, але заощаджень вони не робили, 37,4% - постійно відмовлялися у найнеобхіднішому, крім харчування. Із загальної кількості 52,3% домогосподарств у сільській місцевості повідомили, що при значному збільшенні доходів вони б спрямували додаткові кошти, у першу чергу, на лікування, 44,9% - вважають, що їм достатньо середньодушового грошового доходу за місяць понад 2700 грн., щоб не відчувати себе бідним. За останній рік у 63,1% сільських домогосподарств матеріальний стан залишався без змін і за їхній добробут мають нести відповідальність, як держава, так і вони самі [2].

Враховуючи, що за 1990 - 1995 рр. статистика України не публікує даних про доходи в середньому за місяць на одне домогосподарство, то виявлена нами динаміка за 2000 - 2010 рр. показує чітку тенденцію їх зростання. Тут слід зазначити, що таке зростання проходить на тлі значних щорічних темпів інфляції в економіці країни. Це стосується і сільського господарства. Так, якщо у 1990 р. сукупні ресурси домогосподарств у сільській місцевості (у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство) склали 458,4 грн., то у 2010 р. - 3164,6 грн. Зростання в 6,9 разів. Із них грошові доходи особистого сектора сільського населення збільшилися відповідно з 247,3 грн. до 2607,4 грн., або в 10,5 рази, а індекс споживчих цін зріс в 10,1 рази Крім того темпи зростання грошових та сукупних доходів сільських домогосподарств упродовж 2000-2010 рр. були значно нижчими від середніх по міському населенню, яке по сукупних ресурсах мало за проаналізований період приріст ресурсів у 8,7 разів, а по грошових доходах майже вії разів. Не-

зважаючи на підвищення в останні роки оплати праці в сільському господарстві, її рівень у 2010 р. був майже у 2 рази нижчим ніж у домогосподарствах міських поселень (відповідно 1011,91 і 1949,39 грн). Не надто високими у сільській місцевості є доходи від підприємницької діяльності, самозайнятості та продажу сільськогосподарської продукції - 493,25 грн, в розрахунку на одного члена домогосподарства. Загалом від трьох перерахованих видів діяльності сільські домогосподарства у 2010 році отримали дохід у сумі 1505,16 грн. на одного члена в місяць, що становило 57,8% від загальної суми їх грошових доходів. У міських домогосподарствах дохід від цих видів діяльності, по-перше, в 1,47 рази більший, ніж у сільських і, по-друге, його частка перевищує 65%. Таким чином, результатами економічного розвитку господарств населення мешканці міських домогосподарств скористалися більшою мірою, ніж сільські.

Аналіз структури сукупних ресурсів сільських домогосподарств України свідчить, що у грошовому вигляді селяни отримують 82,4% своїх сукупних доходів.

Таблиця 1

**Структура сукупних ресурсів сільських домогосподарств країни
(в середньому за місяць у розрахунку на одну особу, %)***

Показник	Роки									
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
Оплата праці	67,5	42,7	18,7	27,1	30,3	32,7	32,5	33,7	32,0	
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	-	-	1,4	3,7	4,2	3,8	3,9	4,6	4,8	
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	-	-	13,4	13,6	12,0	11,7	11,1	9,4	10,9	
Пенсії, стипендії, допомоги, субсидії, надані готівкою	13,4	8,9	14,2	27,5	26,5	26,6	27,0	28,1	28,5	
Інші грошові доходи	8,9	16,5	6,3	7,0	6,5	6,7	6,8	6,0	6,2	
Всього грошових доходів	89,8	68,1	54,0	78,9	79,5	81,5	81,3	81,8	82,4	
Вартість спожитої продукції, отриманої від особистого підсобного господарства та самозайнятості	10,2	31,9	34,9	14,6	13,9	12,8	11,2	12,4	12,9	
Пільги та субсидії безготівкові	-	-	2,0	0,4	0,4	0,5	0,4	0,4	0,4	
Всього загальних доходів	100	100	90,9	93,9	93,8	94,8	92,9	94,6	95,7	
Інші надходження (використання заощаджень, позики, повернення)	-	-	9,1	6,1	6,2	5,2	7,1	5,4	4,3	
Всього сукупних ресурсів	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
у.т.ч. доходи від особистого підсобного господарства	10,2	31,9	48,3	28,2	25,9	24,5	22,3	21,8	23,8	

*Джерело: розраховано за даними [3; 4; 5].

До позитивних сторін можна віднести неухильне зростання цього показника впродовж 2005-2010 рр., тобто попередніх п'яти років. Разом з тим, надзвичайно низькою залишається питома вага оплати праці у структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств, яка у 2010 р. становила лише 32% і не набагато перевищувала частку надходжень у вигляді пенсійних виплат, субсидій і іншої допомоги. До речі, частка оплати праці в структурі доходів сільських сімей у 1990 р. складала 67,5%. Її зниження у 2000 р. до 18,7% обумовлено, як нами вже зазначалось, збитковістю, на той час більшості колективних і державних сільськогосподарських підприємств та їх перетворенням у ринкові форми господарювання.

Так, у радянські часи проявлялася тенденція до зменшення частки доходів від особистих підсобних господарств (у 1990 р. дана частка складала 10,2%) у сукупному доході їх власників. У міру занепаду одержавленого суспільного сектора очевидним є той факт, що ця тенденція в роки ринкової трансформації аграрного сектора економіки України змінилася на протилежну (у 2000 р. частка доходу від особистого підсобного господарства складала 48,3%). Вироблена і спожита господарствами населення сільськогосподарська продукція, а також виручка від продажу її частки, стали на сьогодні важливим джерелом доходів сільських сімей. Селяни від господарювання в особистих селянських господарствах одержують до 24% сукупних ресурсів, а малозабезпечені сім'ї - до 50%.

Результати загальноукраїнського соціологічного дослідження «стан і перспективи Українського села» (2005 р.) показали, що хоча за останні роки поступово відбувається зміна структури доходів сільського населення, у структурі сукупних ресурсів домогосподарств зростає значимість оплати праці, пенсій, допомоги, субсидій, а зменшується роль ресурсів, отриманих від особистих селянських господарств. Проте доходи від продукції, виробленої в особистих селянських господарствах, залишаються провідним джерелом підтримки добробуту для переважної більшості сільських домогосподарств. У цьому випадку, напевне, особисті селянські господарства і сільські домогосподарства - ототожнюються. Тобто висновок щодо більшості господарств населення — вірний. Доходи від їх ведення займають, якщо і не провідне, то важливе місце у сукупних доходах. Принагідно зазначимо, що тенденція зростання товарності господарств населення і доходів від їх ведення взаємопов'язані. Динаміку частки доходу від господарств населення у загальних доходах їхніх власників та членів сімей однозначно оцінити не можна. Особливо це стосується сучасного етапу розвитку господарств населення, з урахуванням різних їхніх видів.

У сільських домогосподарств у балансі сімейного бюджету є витрати на ведення особистого підсобного господарства і на придбання непродовольчих товарів. Тобто зростаючі доходи сім'я спрямовує на придбання одягу, взуття, товарів домашнього вжитку, а також на купівлю насіння, палива, інших оборотних засобів, реманенту для обробки присадибної ділянки, добрив.

Витрати на непродовольчі товари з 2000 р. до 2010 р. зросли у середньому за місяць у розрахунку на одне сільське домогосподарство відповідно

з 86,7 грн. до 740,95 грн., або у 8,5 рази. Темпи зростання цих витрат значно випереджали витрати на купівлю продовольчих товарів та обслуговування особистого підсобного господарства (витрати на продовольчі товари за 2000 - 2010 рр. зросли у 5,8 рази, а на обслуговування - у 6,9 рази).

Незважаючи на витрати в сільських домогосподарствах економічні умови життя впливають на прагнення, інтереси, цілі, стимули людини. При цьому важливо, щоб об'єктивні соціально-економічні умови праці і побуту сільських півників та їх суб'єктивні мотиви (матеріальні і моральні) гармонійно поєднувались.

Як зазначили деякі науковці, трудова мотивація - «це усвідомлене і цілеспрямоване спонукання працівника до праці шляхом постійного впливу на його потреби, інтереси, цілі» [8, с. 189].

На відміну від праці взагалі, аграрна праця має свої особливості, ідей впливають і особливості її мотивації. Це пов'язано із господарюванням за різних форм власності, неоднаковим рівнем механізації основних виробничих процесів, відношенням селян до землі, тісною залежністю від біологічних законів, просторовою зосередженістю сільськогосподарської праці, специфічним рівнем життя сільських працівників за своїм змістом та ідеалами.

Більшість селян традиційно займались господарюванням на власному подвір'ї та мали працювати в суспільному виробництві. Коли людина працює на своєму селянському подвір'ї, то мотиви, спонукаючи її до цієї праці вона сама розуміє і самостійно діє для досягнення бажаних результатів. Основним мотивом можна вважати матеріальну зацікавленість - ніж більше вироблено продукції, тим більше сім'я отримає доходу. Виникає питання. Чому сільське (домогосподарство наприкінці 90-х років ХХ століття стає основним джерелом доходів та постачання сільських сімей продуктами харчування? Починаючи з 1990 р., у суспільному секторі сільського господарства знижується рівень виробництва, економіка знаходиться фазі стагнації. При цьому заробітна плата, виступаючи ціною робочої сили, як товару, майже не враховує кількість і якість затраченої індивідуальної праці, а також внесок кожного працівника, зокрема, в спільний результат діяльності. Рівень оплати праці в сільському господарстві до 2000 р. стає одним із найнижчих серед всіх видів економічної діяльності національного господарства (табл. 2)

Якщо заробітна плата працівників сільського господарства у 1990 р. складала 95,1% до її середнього рівня по національній економіці, то ця частка різко зменшилась і в 2000 р. склала 49,6%.

Рівень заробітної плати на початок другого етапу аграрної реформи досягав тільки 42,2% прожиткового мінімуму в країні. Він майже не виконував свого функціонального призначення - як найважливішої характеристики рівня життя сільського населення. Зниження зарплати в сільському господарстві до і нижче прожиткового мінімуму, несвоєчасна її виплата стало прямим порушенням Конституції України стосовно її аграрних працівників. Різкий спад зарплати працівників суспільного сектора сільського господарства, затримка виплат та бартер на натуральну продукцію поставили сільське населення на межу виживання. У 2000 р. доходи 80,2% населення, в тому числі 63% тих,

які проживали у сільській місцевості, були нижчими прожиткового мінімуму. Виникла ситуація створення «короткої» мотивації, або мотивації, пов'язаної з одержанням найближчих результатів. Селяни, щоб вижити, змушені були займатись домашнім господарством у наростаючих обсягах. Таким чином, на селі використовувався незаконний механізм економічної мотивації до зайнятості в господарствах населення, сутність якого полягала в зниженні рівня життя селян, жорсткому економічному примусі до роботи у досить високовитратному, мало-ефективному секторі сільського господарства. Зрозуміло, що даний механізм економічної мотивації не міг використовуватись у подальшому.

Таблиця 2

Динаміка економічної мотивації працівників сільського господарства та господарств населення*

Показник	Роки						
	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010
Середньомісячна заробітна плата працівників сільського господарства, грн.	232 ¹⁾	38	114	437	1101	1220	1471
- у відсотках до середнього рівня по економіці	95,1	52,1	49,6	54,2	61,0	64,0	65,7
- у відсотках до прожиткового мінімуму	209,2 ²⁾	84,3 ²⁾	42,2	103,3	181,2	191,1	174,5
Частка населення із середньодушовими доходами ³⁾ на місяць, нижчим прожиткового мінімуму, %	...	21,1 ⁴⁾	80,2	55,3	16,1	15,5	21,8
у тому числі, які проживають у сільській місцевості, %	63,0	65,2	39,9	36,9	46,4

Примітки:

¹⁾ У крб.

²⁾ Заробітна плата до середньодушових витрат на харчування і непродовольчі товари.

³⁾ У 2000 – 2006 роках як критерії диференціації застосовувалися показники «грошові витрати».

⁴⁾ Частка населення за рівнем середньодушового місячного сукупного доходу нижчим за середньомісячну зарплату працівників сільського господарства.

*Джерело: розраховано за даними [3; 4; 5; 6].

Ухвалення другого етапу аграрної реформи, в якому стержнем мотивації трудової активності працівників стали не формальна, а реальна приватна власність та особистий інтерес, коли були ліквідовані проміжні соціально-економічні ланки між робітниками, засобами виробництва і результатами праці дозволило покращити, але не змінити докорінно ситуацію економічної мотивації на селі.

Результати більш детального аналізу свідчать про стійке зростання співвідношення між середньомісячним розміром заробітної плати працівників сільського господарства до прожиткового мінімуму, про що свідчить, як значення коефіцієнта кореляції і детермінації (відповідно 0,950 та 0,903), так і значення коефіцієнту стійкості. Підтверджується стійкість тенденції щодо

зниження частки домогосподарств за розміром грошового доходу на одну особу, нижчим за прожитковий мінімум.

Протягом 2000-2010 років середньомісячна заробітна плата працівників галузі сільського господарства мала тенденцію до зростання, проте лише в 2005 році її розмір перевищив розмір прожиткового мінімуму. Негативним чинником є те, що з 2009 р. збільшується розрив між прожитковим мінімумом і допомогою по безробіттю (рис. 1).

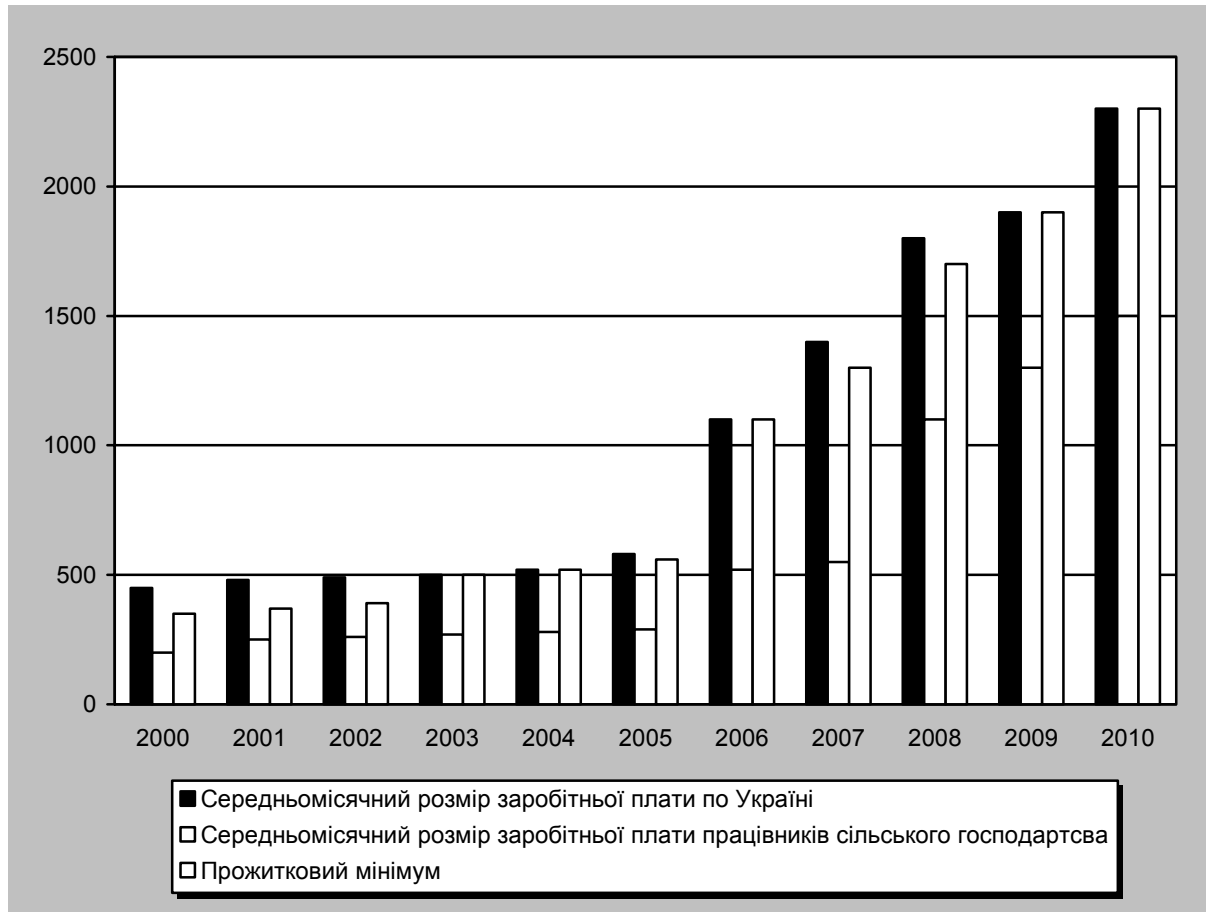

Рис. 1. Динаміка співвідношення середніх розмірів заробітної плати (в тому числі працівників сільського господарства) та прожиткового мінімуму в Україні у 2000-2010 рр.

У 2010 р. середньомісячна номінальна заробітна плата працівників у цілому по економіці України перевищує прожитковий мінімуму у 2,66 рази, але порівняно із ринково розвиненими та рядом пострадянських країн залишається на досить низькому рівні.

Слід враховувати, що в сільському господарстві заробітна плата складає 65,7%, або 1471 грн. проти 2239 грн. середньомісячного розміру заробітної плати по Україні. Тобто в сільському господарстві одна із найнижчих оплат праці серед галузей національної економіки.

Менша зарплата селян порівняно із міським населенням зумовлює більш високу купівельну спроможність останніх та формує суттєву диференціацію в структурі харчування між ними. Так, у 2010 році споживання проду-

ктів харчування у сільського населення було меншим по м'ясу і м'ясопродуктах (на 23,6%), курячих яйцях (на 14,3%), рибі і рибопродуктах (на 5,6%), фруктах, ягодах, горіхах, винограду (на 47,7%) та більшим по хлібу і хлібним продуктам (на 29,4%), овочах і баштанних (на 4,3%), картоплі (на 56,3%), цукру (на 13,8%) та молока і молочних продуктів (на 3,7%). Суттєвою є різниця в структурі харчування у домогосподарствах із максимальними і мінімальними (нижче прожиткового мінімуму - 843,17 грн.) середньодушовими загальними доходами. Сім'ї, які одержували понад 1920 грн. у місяць, більше споживали у розрахунку на одну особу м'яса і м'ясопродуктів у 2,12 рази, молока і молочних продуктів - у 1,9 рази, яєць - у 1,3 рази, риби і рибопродуктів у 2 рази, овочів і баштанних - у 1,6 рази, фруктів, ягід, горіхів, винограду - у 2,6 рази. Лише хліба і хлібобулочних продуктів та картоплі у 1,13 - 1,14 рази. [5].

В подальшому одним із важливих чинників вирівнювання загальних доходів міського і сільського населення є те, що у фінансуванні кінцевого споживання останніх значна роль належить особистому підсобному господарству, доходам від продажу сільськогосподарської продукції, орендній платі від передачі земельних ділянок під сільськогосподарську діяльність. Підтвердженням тому є позитивна тенденція щодо зниження частки домогосподарств із розміром грошового доходу на одну особу, нижчим за прожитковий мінімум. Так, у 2010 р. питома вага таких домогосподарств у сільській місцевості склала 46,4% і знизилась проти 2000 р. на 16,6%.

Первісна і основна функція господарств населення - виробництво сільськогосподарської продукції для власного споживання, а не її реалізація на ринку. Саме тому їх називали підсобними господарствами, але тією чи іншою мірою більшість господарств населення частку виробленої продукції завжди продавали на ринку колгоспному і споживчій кооперації (за радянських часів). Принагідно зазначимо, що нерідко йшлося не про «лишки» виробленої продукції в особистих підсобних господарствах, а потребу їхніх власників у грошових доходах.

Вони були необхідні для купівлі інших життєвих благ та оплати різних послуг. І в цьому контексті сектор особистих підсобних господарств виходив за межі первісного призначення, тобто самозабезпечення потреб власників домогосподарств і членів його сім'ї у продовольчій продукції. У цьому аспекті господарства населення що утворюють деякий сектор, були і є складовою суспільного виробництва, беруть участь у формуванні загального продовольчого ринку, а від нього власники господарств населення отримують грошові доходи.

Висновки. Особисте підсобне господарство суттєво впливає на стан матеріального добробуту середньостатистичної сільської родини. Саме призначення особистого підсобного господарства полягає в тому щоб слугувати джерелом додаткових доходів. Зрозуміло, що тут завжди існувала істотна диференціація щодо окремих господарств населення.

Основними чинниками зростання грошових доходів сільського населення стало певне покращення у сфері зайнятості та підвищення рівня заро-

бітної плати, пенсій та інших соціальних трансфертів. Зросли також реальні доходи від реалізації продукції сільського господарства, як за рахунок збільшення її обсягів, так і зростання цін, зокрема, на продукцію тваринництва.

У цілому, в умовах аграрної кризи, особливо суспільного сектора, сектор господарств населення став пріоритетною сферою прикладання праці, і джерелом доходів для більшості сільських і міських сімей.

Список використаних джерел:

1. Социальная статистика: учебник / под. ред. чл. кор. РАН И.И. Елисеевой М.: Финансы и статистика, 2001. – [изд. 3 перероб. и доп.] – 480 с.
2. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів: статистичний збірник [за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2011 року] / Держкомітет статистики за ред. І.І. Осипова. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2011. – 84 с.
3. Статистичний щорічник України за 1995 рік / М-во статистики України: Відп. За вип. В.В. Савченко. – К.: Техніка, 1996, - 576 с.
4. Статистичний щорічник України за 2000 рік / Держкомстатистика за ред. Осауленка О.Г. – К.: Техніка, 2001. – 598 с.
5. Статистичний щорічник України за 2005 рік / Держкомстатистика за ред. Осауленка О.Г. – К.: ТОВ «Консультант», 2006. – 575 с.
6. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Держслужба статистики за ред. Осауленка О.Г. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2011. – 559 с.
7. Соціально-трудова потенціал аграрної економіки / О.А. Богуцький, Ю.О. Богуцький, О.Г. Булавка та ін. За ред. О.А. Богуцького, - К.: ТОВ Комплекс Віта, 1996, - 229 с.
8. Біттер О. Рівень життя сільського населення: проблеми і перспективи: [монографія] / Олександр Біттер. – Львів: Українські технології, 2005. – 288с.
9. Дубініна М.В. Особисті господарства як форма реалізації економічних інтересів селян, / М.В. Дубініна // Проблеми нових форм власності та господарювання: кол. монографія у 2 т, [за ред. П. Саблука, В. Амбросова, Г. Мазнева]. – Т.1. – К.: ІАЕ, 2001. – С. 727 – 729.
10. Мельник Л.Ю. Особистий сектор сільськогосподарського виробництва: стан, тенденції та перспективи / Л.Ю. Мельник, П.М. Макаренко // Економіка АПК. – 2002. – № 11. – С. 119 – 127.
11. Онищенко О. Ефективність господарств населення / О. Онищенко // Економіка України. – 2003. – № 3. – С. 59 – 68.
12. Юрчишин В. Господарства населення: проблеми майбутнього / В. Юрчишин // Економіка України. – 2003. – № 9. – С. 67 – 72.

Рецензент – д.е.н., професор Махмудов Х.З.